

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 150 (16608)

2002 чылдың
ДЕКАБРЬ 26,
четверг

Ат салган шагы 17.00

Садар өртгээ 3 рубль.

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ

«СПОРТЧУ ЭЛИТА-2002»

ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың КАИ начальниги Э.О. Хаажыкка шаңнал тыпсып турары.

кижилерден кадык-шырак салгал үндезилетинип чораан. Амгы бо үеде спортту эртемге үндезилеп, ада-өгбелерниң чаңылдарына даянып өстүрери чугула.

Тывага спортту улам шапкынчыдары-биле келир чылдың март айда улуг шуулган эрттирер бис. Аңаа Новосибирск, Красноярск, Омск хоорайлардан эртемденерни чалаар бис. Херек болза РФ-тиң Спорткомитединиң даргазы В.Фетисовту-даа чалап болурунун аргазы бар. Россияның деңгелинде алырга, спорт бистиң республикада хөгжүп турар, материал-техниктиг бааза база эки, ыңдыг-даа болза аңаа хамаарыштыр улуг дыка мактанган ажыы чок. Спортту эртем-биле холбаар. Спорткомитетке эртем, генетика талазы-биле специалисти чалаар. Бир эвес чагырга даргаларында спортту сайзырадырынга хамаарышкан үзел-бодал бар болза, бизнес-пландан тургускаш, Чазакка эккелзин, дузалаар бис. Сонгулда мурнунда программада айыттырган чүүлдер кылдынар. Хоорайның Южный микро-районунга база бир спортчу ордуну тудар бис. Аңаа Омскиниң күш-культура институтунун филиалы турар. Спортка хамаарышкан кафедраларны база ажыдар бис — деп, Ш.Д. Ооржак бодунун чугаазын дооскаш, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыы-биле «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг аттың херек демдээн, ТР-нің Күрүнениң спорт болгаш күш-культура комитединиң даргазы С.Ы. Ооржакка, спорттун хоочуну Мартаалай Ооржакка, Кызыл кожууннун спорткомитединиң даргазы В.Полевке, ТР-нің ИХЯ-зының КАИ начальниги Э.Хаажыкка, Тожу кожуундан тренер-башкы Александр Кунданга тывыскан. ТР-нің Чазак Даргазының Хүндүлел бижиби-биле Чаа-Хөл кожууннун спорт школазының тренер-башкызы Мөңгө Чадамба шаңнаткан.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-нің Күрүнениң спорт болгаш күш-культура комитеди бо чылдың спортчу чедишкенин туннеп, чылдың тулган спортчунун илереди «Спортчу элита-2002» деп байырлалды В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына декабрь 21-де демдеглеп эрттирген. Ук байырлалга ажыл, амыдыралын спорт-биле холбап чоруур тренер башкылар, делегей, Европа, Россия чергелиг улуг маргылдааларның каш дакпыр тиилекчилери болгаш чаа-ла улуг спортче эге базымнарын кылып чоруур аныяк спортчулар киришкен.

«Спорту элита-2002» байырлалды чаңыл болуп, ТР-нің Күрүнениң спорт комитединиң даргазы С.Ы. Ооржак ажыткан. Ол бодунун чугаазына РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң бүгү Россияга спортту сайзырадыр, ону массалыг болдурууның дугайында айтышкыны база ТР-нің Чазаның хүлээп алганы «Тыва Республикага 2005 чылга чедир күш-культураны болгаш спортту хөгжүдериниң дугайында» программасы херек кырында бистиң республикада күүсетинип эгелей бергенин дыңнаткан.

— Бо чылын бистиң спортчуларыбыс республикадан дашкаар маргылдааларже 236 үнүшкүннерни кылган. Олардан 147 кижжи шаңналдыг черлерни алган. Көргүзүлгөр багай эвес, ыңдыг-даа болза эрткен чылдыына бодаарга, өзүлде чок болуп

турар. Спортту моон-даа ыңай хөгжүдери-биле келир чылдан эгелеп организациялар аразына спартакиадаларны чорудуп эгелээр бис — деп, С.Ы. Ооржак чугаалаан.

Республикага спорттун ангы-ангы хевирлерин сайзырадып, чон аразына кадык амыдыралды суртаалдап, тыва чоннун келир үезин бодал чоруур кижилерниң бирээзи — Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак.

Шериг-оол Дизижинович бодунун өмүнээзинден спортчуларга байыр чедиргеш, амгы үеде спортту хөгжүдериниң угланышкынының дугайында чүве чугаалаан.

—Тыва кижжи шаг-төөгүден тура кадык амыдыралдыг чурттап чораан. Олар кандыг-даа аарыгаржыкты боттарының бойдустан алган аыш-чеми-биле эмнеп ап, тиилеп чораан. Шак ыңдыг

«ШЫН» СОЛУННУҢ АНКЕТАЗЫ

Эрткен чылды түннеп, келир 2003 чылда солуннун ажылын экижидер сорулгалыг

«Шынның» Ынак Номчукчуларына»

деп солуннун анкетазына силерниң харыыларыңарны манап артывыс.

1. Солуннун арыннарына эң сонуургаан материалчылар, булунунар _____
2. Немексээр чаа чүүлүңер _____
3. Солуннун арыннарында өскерткисээр чүүлүңер, күзээшкениңер _____
4. Таарзынмас чүүлүңер _____

АНКЕТАГА ЧАМДЫК ХАРЫЫЛАР

Черлиг-оол КУУЛАР, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы:

— Солуннун арыннарына амыдыралда эң чидиг социал айтырылаларга хамаарышкан материалдар, өөредиглиг чүүлдер ам-даа хөй үнер болза эки. Оон ыңай чамдык кандыг-бир болуушкуннардан озалдап каар чүүл бар-дыр. Солунда чаа доктаалдар, хоойлулар, чарлалдар, төлевир, үндүрүг дугайында доктаамал бижип турар чүве болганда, ону Чазак бажыңына, хоорайның көскү черинге азар болза, улус сонуургаар деп бодаар мен.

Айтырыгны белеткээш, солун авторларны хаара тудуп, солун арнынга-ла «Төгөрик столду» база эрттирип болгай. Чижээ, шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр. Кагжыштырып, чиштирип тургаш, «Шын» солунга шыны-биле чугаалаар апаар.

Елена ООРЖАК, Тыва филармонияның удуртукчузу:

— Медээлерни телевизордан дыңназымза-даа, «Шын» солуну доктаамал эвес-даа болза, номчуп ажар мен. Кандыг-даа сайзыралды, экономиканың бир улуг күжү — культура нити сагыш-сеткилдин деңгелинде. Чүгле «Шын» солуннунда эвес, өске-даа солуннарның арыннарына культураның айтырылгалары эвээш чырыттынып турар. Ынчангаш «Шынга» культураже кичээнгейни күштелдирерин күзээр мен.

Дмитрий ДОНГАК, Кызыл хоорайның мэри:

— Солунга медээлер дарый үнгенде солун, ынчангаш «Шынга» өске солуннарга мурнатпайн, чаа медээлерни номчукчуларга чедирип турарын күзээйн. Кандыг-бир материал солунга үнген соонда, аңаа хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынган, чүү болганын база бижип, «улуг секти» салыр болза, номчукчуларга оон-даа солун болур деп санаар мен.

Тайсыя КУУЛАР, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының социал-политика талазы-биле комитединиң даргазы:

— «Шынга» хөйге сонуурганчыг, амыдыралында, ажыл-ижинде улуг-улуг чедишкенингерлиг, үлегерлиг кижилер дугайында моон-даа соңгаар материалдар үнүп турарын күзээр мен. Ол ышкаш бот-хандыртынып чоруур эрес-кежээ, тывыңгыр аныяктар дугайында «Шын» солуннун арыннарында сонуургап номчуур-дур мен.

Василий КАРА-САЛ, Саглы ортумак школазының директорунун оралакчызы:

— «Шын» солун өске солуннарда ышкаш амыдыралдыг чүгле багай талаларынче угланмайн, болуушкуннарны бүгү талазы-биле биживишаан сайзырап экижириинче көрүнгенин үнелеп демдеглексээр мен. Бисти долгандыр чүгле багай чүүлдер эвес, ажыктыг, эки боорда, солун чүүлдер хөй.

АВТОРЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Бо медээни авторларга гонорар

санаарына ажыглаар

Чагааларны 5 арындан ашпас кылдыр парлаар.

Авторлар фамилиязын, адын, адазының адын, ажылдап турар черин, албан-дужаалын, ажылдаар черинде, чурттап турар бажыңында телефоннарын айтыр.

Почта индекзин, бажыңыңар адресин, паспортта медээлерни: сериязы, номери, коду (каая, кажан бергенин), кажан кирип бижиткенил (хүнү, айы, чылы), төрүттүнген хүнүңерни (хүнү, айы, чылы), Пенсия фондузунда камгаладылга номерин, а ол ышкаш үндүрүг төлекчизиниң идентификация номерин (ИНН) айтырын утпаңар.

"Спортчу элита-2002" байырлалының тилекчилери.

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатаның даргазы В.М. Оюн Хоойлужудулга палатаның Хүндүлел бижиктери-биле республикага спортту, күш-культураны хөгжүдүп чоруур кижилерни шаңнаан.

"Спортчу элита-2002" байырлалына делегей чергелиг маргылдааларның киржикчилери болгаш тилекчилери деп номинацияга аар атлетикага **Е.Черногиривовтуң**, сумога **Аяс Монгуштуң**, Каң-Демир Кууларның, чадаг чарышка **Е.Илюхинниң**, хостуг хүрешке **Владимир Манзырыкчының** аттарын адаан.

"Россияның чемпионнары" деп номинацияга **Багыр Монгуш**, **Чингис Салчак**, **Маадыр-оол Отсурен**, **Батый Хертек** (кикбоксинг), **Александр Сат**, **Чингис Сарыглар**, **Сергей Оор-**

жак (бокка), **Айлана Куулар** (хостуг хүрешке) шаңналдарны алган.

"Бүгү-россияның маргыл-дааларының тилекчилери" номинацияга ча адарына **Вита Куулар**, бокка **Күдер Монгуш**, сумога **Ким Седен-оол төлептиг** болган.

"2002 чылдың эң шыырак командазы" номинацияга Кызылдың №3 школазының чедиги клазының өөреникчилери (тренер-башкызы **Н.Кузьмина**) төлептиг болган, оларга спортчу бөмбүктерни берген.

"Олимпийжи идегел" деп номинацияга хостуг хүрешке Европаның үш дакпыр чемпиону, Россияның тос дакпыр чемпиону **Лариса Ооржактың** ады кирген. ТКУ-нун ректору **Н.Г. Дубровский** бодунун студентизинге деткимче кылдыр 5 муң рубльди берген.

"Чылдың тулган тренер башкызынга" **Е.В. Тутатчиков** төлептиг болган. Хоочун тренер

башкыга РФ-тиң Президентизиниң стипендиязының лауреады деп **В.Фетисовтуң** адын салганы бижикти тывыскан. Оон уруу ча адарына алдаржаан **Елена Достайга** база-ла РФ-тиң Президентизиниң олимпийжи команда стипендиязының лауреады деп шаңналды тывыскан.

"2002 чылдың тулган спортчунга" бо удаада **Аяс Монгуш** эвес, а кикбоксингге делегей чергелиг маргылдааның мөңгүн медалының эдилекчизи **Эрес Сарыглар** төлептиг болган.

"Спортчу элита-2002" байырлалының деткичилери "Тыва харылзаинформ" бүдүрүлгезиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар **Эрес-оол Монгуш** болгаш өскелер-даа шаңналдарны харам чокка тывыскан. Спорт деткичилер барда, сайзыралдан чыда калбас, улам хөгжүүр дээрзинге идегел бар.

Игорь ДАМДАК.

ЧАА ЧЫЛДА — ЧАА ШКОЛА

Барып-Хемчик кожунунун **Эрги-Барлык** сумузунун үстүкү классчылары **Чаа чылда чаа школа**лыг болган. Школаның декабрь 21-де байырлыг ажыдышкынынга ТР-ниң **Чазак Даргазының** оралакчызы **Е.Осердцов** болгаш республиканың өөредилге сайыды **П.Морозов** киришкен.

Школаның ажыдышкыны чогадыкчы байдалга эрткен. Школачылар концерттиң бир номерин аалчыларның бирээзинге тураскааткан, ынчангаш **Евгений Осердцов** кыс уруглар биле тыва ырыны ырлааш, сагыш-сеткили өөрээнинден конфеталар үлөп бээр ужурга таварышкан. **Е.Осердцов** школачыларга ТР-ниң **Чазак Даргазының** байыр чедиришкенин номчааш, дамчыдып берген. Туранга чаа школа болгаш күрүне лицейи ажыттынарын дыңнаткан.

ТР-ниң өөредилге яамызын-

дан ук школага үш компьютерни дамчыдып бергенинден **Эрги-Барлык** школазы ам 6 компьютерлиг апарган болгаш республикада эң дериттинген көдээ школа болу берген. Чаа школаны

ажыдарына оон директору **Антонина Маадыр-оол** улуг үлүү кириген. ТР-ниң УХ-ның Төлээлекчилер палатаның депутаты **Анатолий Биче-оол**, кожуун чагырганың даргазы **Алексей Маркс-оол** олар байыр чедирген. Кожуун школаларының дирек-

торлары эки директор болгаш эки бажың ээзи **А.Маадыр-оолга** чем саваларын белекке берген. Янзы-бүрү коллективтер чаа школага доллар болгаш рубль акшаларны, музыка төвүн, телевизорну белекке сунган. Ол черге белеткээш шкаф, стендлер база кирген.

Улуг класстар өөреникчилери чаа школазын, чаа мебельди камнап эдилээр, эки өөренир — деп, школаның президентизи, он бирги классчы **Айлана Хомушку** чугаалаан. Школаның пардалга албаны күш-культура башкызы **С.Хомушкунун** удуртулгазы-биле компьютер-биле школаның солунун үндүрер, школаның чыл төөгүзүн каастап кылып.

Альберт ХОМУШКУ.

ТР-ниң Чазанда КАДРЛАР ТОМУЙЛААН

Тыва Республиканың Чазаның декабрь 24-те болуп эрткен хуралына бир дугаарында кадр дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тыва Республиканың үлеттүр сайыдының оралакчызынга дүрген чарган күш-ажыл керээзинге дүүштүр **Александр Викторович Русановту** томуйлаан. Ол даг инженер дээди эртемниг, "Ойна" алдын тывар артельдин геолог-маркшейдер килдизиниң геологунга ажылдап турган.

Тыва Республиканың бойдус

ажылгалының сайыдының оралакчызынга дүрген чарган күш-ажыл керээзинге дүүштүр **Кат Кара-Катович Ооржакты** томуйлаан. Ол даг инженери дээди эртемниг, ТР-ниң **Чазак Аппаратының** социал-политика айтырыгларының талазы-биле эргелелдин сектор эргелекчизинге ажылдап турган.

ЧАҢГЫЗЫ-ДАА ХАРЫЫ ЧОК АРТПАС

Бо чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканалга дорт эфир дамчыдылгазының үезинде ТР-ниң **Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактан** теле-көрүкчүлөр 127 айтырыгны салган, делегн кылган, саналды кириген.

Оон шуптузун "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаан Ук айтырыгларга харылар бээри-биле хамаарышкан яамыларже, комитеттерже, ведомстволарже чоруткан. Ынчангаш чаңгыс-даа айтырыг, делег, санал харыы чок артпас. Айтырыгларның харыларының баштайгылары Чазакта кээп эгелээн, оларны "Шын", "Тувин-

ская правда" солуннарга парлап үндүрер.

2002 чылдың декабрь 16-да "Тыва" телеканалга дорт эфир дамчыдылгазының үезинде ТР-ниң **Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактан** теле-көрүкчүлериң делеглерин амыдыралга боттандырал талазы-биле хемчеглерни Чазак кежигүннери чугаалажып көргөш, хүлээп алган.

СУМУГА ДЕТКИМЧЕНИ КӨРГҮЗЕР

Бай-Тайга кожунунун **Кызыл-Даг** сумузунун социал-экономиктиг байдалын экижидер хемчеглер дугайында айтырыгны **Чазак хуралына** сайгарган.

ТР-ниң **Чазак** хүннерин ноябрьда бо сумуга эрттиргөш, оон социал-экономиктиг байдалын өөренип көргөн, практиктиг дузаны чедирген. Сумуга бүгү өнчүнүң ажыл-агыйларының малының бажы өзүп, чурттакчы чон картофельди, тарааны, ногааларны тарып турар, ынчангаш чоннун амыдыралы чүгээр.

Ындыг-даа болза сумунун социал-экономиктиг хөгжүлдесинде четпестер илерээн. Чурттакчы чон сумунун статусун (эрге байдалын) көдүреринин, ажылчын олуттарны тургузары-биле даштан, ыяштан, алгыдан суй белектер белеткээр биче бүдүрүлгелерни организастаарының, сыйын, өшкү өстүрер көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин тургузар дуга-

йында болгаш өске-даа саналдарын кириген. Чазак кежигүннери бо айтырыгны сайгаргаш, чурттакчы чоннун дилээн өөренип көргөш, **Кызыл-Даг** сумузунун социал-экономиказын экижидер талазы-биле хемчеглерни айтыркан доктаалды хүлээп алган. Ында сумуга улусчу уран чүүл ус-тывыжының республика төвү деп статусту бээринин эрге-хоойлу документилерин ажылдап кылырын ТР-ниң Юстиция херектериниң талазы-биле яамыга дааскан. "Кызыл-Даг" көдээ ажыл-агый каттыжышкынының баазазына сыйын болгаш уксаалыг өшкү өстүрер көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин тургузарын болгаш өске-даа кылыр ажылдарны хемчеглерде айтыркан.

ЧАА ИНСТИТУТ

ТР-ниң Чазаның чанынга тускай эртемниглерниң мергежилин бедидер Тываның күрүне институтун тургузар дугайында айтырыгны **Чазак хуралына** бүгү талалыг сайгаргаш, ону тургузар доктаалды хүлээп алган.

Бо институтту тургускан сорулгазы болза тускай эртемниглерниң ажылдап турар адырларының аайы-биле эртем болгаш техникада чаа чедишкениннерни, Россияның база даштыкы чурттарның мурнакчы дуржулгазын өөренип алырын хандыраары болур. Ол ышкаш өөредилге албан черлериниң башкы кадрларының, эртемден-

нерниң, күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның билиин, мергежилин бедидер.

Чазак хуралына ниитизи-биле он чеди айтырыгны чугаалашкаш, доктаалдарны хүлээп алган. ТР-ниң **Чазак Даргазының** бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар **С.В.Никонов** хуралды башкарып эрттирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Республика болгаш тус чер ужур-дузалыг төлевилел документилерин ажилдап кылырының, дугуржурунун, экспертиказының, бадылаарының Чурумун бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың декабрь 5 № 925 Кызыл хоорай

Чер участоктарын тургузар, бажыңнарны болгаш тудугларны тудар, калбартыр, чаартыр, техниктиг эде деририн боттандыраар үеде чурумну сагырың чедип алып сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

- 1. Республика болгаш тус чер ужур-дузалыг төлевилел документилерин ажилдап кылыр, дугуржуру, экспертиказы кылыр болгаш бадылаар Чурумун бадылаар (кошкан).
- 2. Төлевилел документилерин ажилдап кылыр, дугуржуру, экспертиказы кылыр,

бадылаар Чурумну күүседир дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Тудуг яамызынга дагзыр.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар А.МЕЛЬНИКОВ.

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың декабрь 5-те № 925 доктаалы-биле бадылаан.

Республика болгаш тус чер ужур-дузалыг төлевилел документилерин ажилдап кылырының, дугуржурунун, экспертиказының болгаш бадылаарының Ч У Р У М У

I. НИИТИ НЕГЕЛДЕЛЕР

1.1. Төлевилел документилерин ажилдап кылырда, объектти тургузар черни баш удур дугурушкан дугайында бадыткал шийтир барда, а ол ышкаш тудугга инвестиция үндизиннерин бадылаан (чүүлдүгзүнген) азы төлевилел мурнунун өске-даа материалдарын: керээлерни, төлевилел кылыр даалганы, инженер-шинчилел материалдарын бадылап чүүлдүгзүнгенде, боттандыраар. Бүдүрүлгө ужур-дузалыг бүдүрүлгелерни, бажыңнарны, тудугларны төлевилээрде, район планнаашкынында, хоорайларның, суурларның, көдээ черлерин схемаларында, төлевилелдеринде чуртталга, үлетпүр болгаш өске-даа зоналарның планнаашкын төлевилелдеринде хүлээп алдынган шийтирлерни барымдаалаар.

Чуртталга-хамааты ужур-дузалыг объектилерин төлевилелдерин хоорайларның, суурларның, көдээ чурттакчылыг черлерин доктааткан чурумуну езугаар, ол ышкаш үзе планнаан болгаш ажилдап кылган төлевилелдерге үндезилеп боттандыраар.

1.2. Хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлерин девискээрлеринге тудуг дугайында хоорай тудуунун документилерин, (бо девискээрлерин кезектерин планнаар төлевилелдерин, а ол ышкаш кварталдар, микрорайоннар тударынын төлевилелдерин) «Тыва

хамааты тудуг» болгаш «Тыва агроулетпүр төлевилел» институттарында чөпшээрелдиг республика организациялары ажилдап кылыр, чорудар.

Архитектура-тудуг документилеринин төлевилелдерин чогуур чөпшээрел алган өске-даа төлевилел организацияларынга ажилдап кылып болур.

1.3. Төлевилел документилерин колдуунда-ла конкурсу езугаар, ооң иштинде тендер садыглаашкынын дамчыштыр ажилдап кылыр.

1.4. Хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлерин девискээрлерин тудар талазы-биле хоорай тудуг документилеринин составын, а ол ышкаш архитектура-тудуг төлевилел документилеринин составын «Хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлерин тудар болгаш планнаар» деп база «Бүдүрүлгелерни, бажыңнарны болгаш тудугларны тудар төлевилел документилеринин составын ажилдап кылыр, дугуржуру, бадылаар чурум дугайында инструкцияга (СниП 2.07.01.-89 болгаш СНИП II-01-95) дүүштүр тодарадыр.

II. ТӨЛЕВИЛЕЛ ДОКУМЕНТИЛЕРИН ДУГУРЖУРУ

2.1. Республика бюджетинден акшаландыраар, республика ужур-дузалыг болгаш улуг объектилеринин талазы-биле төлевилел ажилдарын күүседир төлевилел даалгаларын болгаш керээлеринин

төлевилел мурнундагы материалдарын Тыва Республиканың Чазаның биле дугуржуу чугаалашкан турар.

2.2. Республика бюджетинден акшаландыраар (Тыва Республиканың Чазаның биле дугуржуу чугаалажыр объектилерден, төлевилел мурнундагы материалдардан аңгыда) төлевилээр, керээ чарар, хоорай тудуг болгаш архитектура-тудуг документилеринин төлевилел даалгаларын Тыва Республиканың Чазаның биле дугуржуу чугаалажыры-биле кирир. Тус чер бюджеттеринин болгаш хууда кижилеринин күсели-биле акшаландыраар объектилеринин төлевилел документилерин болгаш төлевилел мурнундагы материалдарын дугуржуу чугаалажырын тус чер чагыргаларының чогуур албаннары чорудар.

III. ТӨЛЕВИЛЕЛ ДОКУМЕНТИЛЕРИНГЕ КҮРҮНЕ ЭКСПЕРТИЗАНЫ

3.1. Хоорай тудуг документилери, архитектура-тудуг төлевилел документилери саң-хөө үндизиннеринден болгаш өчүнүн хевиринден хамаарылга чокка, «Тудуг төлевилелдеринге экспертиказы эрттирер чурумунун дугайында инструкцияга» дүүштүр (РДС 11-201-95) күрүне экспертиказын эртер.

3.2. Эксперт түннелин белеткээр үеде төлевилел документилеринин чөпшээрел документилеринге дүгжүп турарын,

биригээр чугаалаарга, төлевилел даалгаларын, техниктиг негелделерин амыг тудуг нормаларынга, дүрүмнеринге дүгжүп турарын хынаарын боттандыраар.

3.3. Хоорай тудуунун документилерин, а ол ышкаш төлевилел архитектура-тудуг документилерин экологтук экспертиказын ыяп-ла эртер.

IV. ТӨЛЕВИЛЕЛ ДОКУМЕНТИЛЕРИН БАДЫЛААРЫ

4.1. Республика бюджетинден акшаландыраар бүгү тудуг объектилеринге төлевилел мурнунун материалдарын (төлевилел даалгаларын, керээлерин) Тыва Республиканың Чазаның бадылаар.

4.2. Республика бюджетинден акшаландыраар тудуг объектилеринин төлевилел-смета документилерин Тыва Республиканың Тудуг яамызы бадылаар.

Тус чер бюджеттеринден акшаландыраар объектилеринин төлевилел-смета документилерин тус чер чагыргалары бадылаар.

4.3. Кандыг-даа хевирин хоорай тудуг документилерин, а ол ышкаш архитектура-тудуг төлевилел документилерин бадылаарының ыяп-ла кылыр негелдизи болза, оларны санитар-эпидемиология хайгааралынын, өрттөн камгалал, төөгүнүн болгаш культуранын тураскаалдарын, долгандыр хүрээлелди камгалаар органнар-биле дугуржуу чөпшээретири болур.

Кызыл хоорайга соңгукчуларның соңгукча киржилгези куду болганында соңгукчулар эрпейн баар таварылгалар «хоочураан аарыг» болу берген. Ооң кол чылдагаанын сонуургалдык албан черлеринин удурткучулары соңгукча чонун идепкей чогу-биле тайылбырлаарын оралдажылар. Ынчангаш соңгукчуларның идепкей-сонуургалын көдүрери-биле кандыгдаа арганы хереглай бээрлер. Соңгукча участогуна халас лотереяларны-даа организастап, машина-тергеден эгелээш, улуг өртектиг эт-херексел-даа ойнадып турду. Чазын эрткен соңгукчулар үезинде республиканың Хоочуннар чөвүлелинин ады-биле ыңдыг «ойнаашкыны» организастаан. Хоочуннар чөвүлелинде ыңча хөй акша кайда боор. Чок болза хоочуннарның херегелинге көрдүнгөн хөрегини чөвүлел бодунун туразы-биле эскээр чарыгдал турганы ол бе? Ону саң-хөө органнарны сонуургал көргөн бе? Азы ол Хоочуннар чөвүлелинин адын тудуп, Чазак чери хөй акша үндүрүп бергени ол бе? Бо дээрге соңгукчулар соңгукча участогуна шуужуп келзин дээн соңгукчуларны «хөлезилээринин» чажыт аргазы эвес ирги бе?

Даңзыда кирген соңгукчуларның 50 хууздундан хөй соңгукча участогуна кээп бадылаашкына киришкен таварылгада, соңгукча эрткен деп санаар ужурлук турган Хоойлуну парламент эскерткеш, чүгеле ийик, 43-тен эвээш эвес хуузу киришкенде, соңгукча эрткен деп санаар деп доктааткан. Оон-даа дора

чамдык кордакчылар-даа, депутаттар-даа даңзыда кирген соңгукчуларның 25-30 хуузу соңгукча участогуна кээп бадылаашкына киришкенде, соңгукчаны эрткен деп санаар джип турар болу берген. Соңгукчуларның ол хире эвээш хууздун бадылаашкынын алгаш, канчап «чоннун депутады мен» деп адаттынар боор! Ынча деп турар кандидаттар-даа, депутаттар-даа чон ортузунга боттарының

чыларның штавы дээр бөлүк кижилер кордакчыларның херек чуруун, намдарын саазыннарга хөй саныг өңүг кылдыр көвүдеткеш, чер болганда, чүнүн-даа мурнунда, хөөкүй коммунал ажил-агыг ажилдакчыларының чараштыр септеп будуп алган эжиктеринге, бажыңнарның адаккы каңдының балконнарынга сыңар хирези-биле чыпшырып каан турарын көөрге, дыка-ла чараш эвес. Боттарының чуруун

Наксылдың команданының дугайында чангыс аай рекламаны радио, телевидение дамчыштыр чангыс кезге, азы чангыс дамчыдылгага катаптап туруп бээр таварылгалар солун эвес.

Мен бодап көөрүмге, эң үнелиг кордакчы (кандидат) болза, бодун боду депшиткен кижилер деп бодаар мен. Чүге дээрге ыңдыг кижилер кымдан-даа хамаарылга чок, кымның-даа аксын манава, ылап-ла бодуну көрү-

ону канчап бадылаар мен» деп, чугаалар үнмес-ле болгай.

Соңгукча участоктарына хөй кезинде улуг назылыг кижилер ыяп-ла барган, бадылаан боор чүве. Аныктарның хөй кези барбайн турарлар. Соңгукча хөөн чок кижилер аныктар комитедин мурнап, анык соңгукчулар аразынга бодуну ажилын чорудуп эгелей бээр. Ыңдыг болганда моон соңгаар аныктар ортузунга ажилды Чазактын аныктар ортузунга ажил чорудар комитеди холга алып болза эки. Ажы-биле чугаалаарга, «Шынында депутат кижиниң меңээ херээ чүл, оон дуза эрээр чүвем-даа чок, дуза дилээрге-даа, дузалаар эвес» деп, бодап чоруур кижилер бар. Мен-даа ыңчап бодап олар-дыр мен.

Адак соонда улуг-бичии дужаалдыг даргалар, башкылар болгаш солун, сеткүүлчүлерден дилээрим болза, соңгукча хамаарыштыр «үнүн берген», «үнүн алган» джириңер сөс сүрген, шын эвес очулганы ажылгайын көрүңер. Ооң орнунга «бадылаан», «бадылаар» деп чингине тыва сөстү ажылгап өөрениңер. Бо сөстөрни шагдан тура тыва дылга ажылгап келген, «шынзыткан», «шынзыдыр», «шынзыдышкын» дээн утканы илередип, бо удаа кордакчының (кандидаттын) соңгукчанын шынзыдып турар сөстүр. «Үн бээр», «үнүн берген» дээрге, аң сегирткен кижилеринин болгаш аргада каттап чоруур кижилеринин асчы бербес дээш, үн алчып чоруун ыңча дээр боор чүве.

Григорий САНЧАА, күш-ажылдың хоочуну.

Соңгукчунун бодалы

БАДЫЛААШКЫНГА ЧҮГЕ КИРИШПЕСТЭЭНИИ?

рейтингинин кудузу билгеш, ыңчап турарлары ол-дур. Чоннун депутады дээрге ук солунда округунда соңгукчуларының 50 хууздундан хөй бадылаашкынын алган турар ужурлук болгай. Ынчанмас болза, ол чоннун депутады болбас. Оон аңгыда Кызыл хоорайда соңгукчага удур күштер барын билири чугула. Ыңдыг болганда соңгукчаны бедик деннелге эрттирер дээш хоорайның чагыргазының болгаш ТР-ниң Чазаның талазында организастыг хемчеглерни тускайлап чорудары негеттинип турар.

Кызыл хоорайга эртип турар соңгукчуларга соңгукчуларның эвээш кириш турарының бир чылдагааны болза — хамаарылгалыг органнарның талазындан соңгукча үезинде чорудуп турар ажылы саазын кырында бооп турарында. Соңгукча болур дей бээрге, хоорай ишти кончук бокталыр боор чүве-дир. Кордак-

ыңчаар көвүдеттирип, чер болганга астырып турар кордакчыларның-даа чөгөнчии! Биске, соңгукчуларга, силерниң чурууңар херекчок, дириг бодуңар, ала карактыг арныңар херек чүведир ийин.

Оон аңгыда сөөлгү үеде кордакчылар бөлүгөлөжүп алгаш, соңгукчуларга чүткүүр арга тыпты берген: хоорай мэринин бөлүк кордакчылары, «Наксылдың командасы» дээн чижектеги. Оларның кандидаттарының чугаазы чонга бүзүрөңчиг эвес, чүгле хамаарылган бөлүүнүн, команданың аксын дыңнап, ооң сонуургалын бодаар ышкаш сагындыраар. Ол сезиктиг. Тускай сонуургалдыг кылдыр соңгукчуларга билдинер.

Массалыг информация чеп-сектеринге реклама чорударда, чамдык кижилерниң хөңүн булгандыраар арганы хереглап турар боор-дур. Сафриннин,

жү, күзели-биле тургускан тускай программалыг бооп турары солун. Ыңдыг кижилер дээш бадылаары күзөңчиг.

Чүнү кылза экил? Кордакчылар (кандидаттар) соңгукчулар-биле арнын көржүп чугаалажыр ужуражылгаларны организастаары чугула бооп турар. Соңгукчулар үезинде бистин №14 школада соңгукчага участогуна кордакчылар (кандидаттар)-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болган таварылган сагынмайын тур мен. Соңгукча округунун бүзүрүнде штаб бар. Олар ужуражылгаларны чүгле улуг залдык черлерге эвес, харын хөй каңт бажыңнарның чадалар шөлүңе-даа эрттирерин организастаар болза, чогуумчалыг болур ийик. Соңгукчулар-биле ыңдыг ужуражылгаларны хөй удаа чорудуп турар болза, соңгукчуларның аразынга «арын-шырайын көргөн эвес, аксы-дылын дыңнаан эвес,

ЧАГААЛАР

Номчукчу болгаш солун

ОЛ — КЫМГА-ДАА АЖЫКТЫГ

“ШЫН” 1925 чылдын август 31-де үндөзүлгөнүгөн. Мен ол солунну үргүлчү номчуп, өттүндүр бижип-даа турдум. Ээрбекке 1930 чылдын күзүндө тыва бижик өөредилгези эгелээнде, ном чедишпес болганда, чаа үнүп келген эвээш санын “Шынны” өглөр аразынга ээлчеп номчуп өөренип турдуvus. Ынчангаш “Шын” солунну “башкылыг” джики турганы база таварылга эвес.

Бижик бөлгүмүн эрттирип турган башкылар келгеш, канчаар өөренип турарын айтырбышаан, чаа үнген солунну номчуп бээр турду. Олар бижик өөредилгези-биле чергелештир солуннарга материал бижирин база айтып берип турган. Мен ийи дугаар арбанын секретары болуп тургаш, даргавыс Бавуужап Оюн-биле 1930 чылдын күзүндө кыштаглаашкын дугайында бир-ле дугаар “Шынга” чагаа бижээм бис. Оон улаштыр “Шын” болгаш өске-даа солуннарга бижип турар апарган мен.

Сумуга нам кежигүннери, АРН кежигүнүгө кирер кижилер “Шын” солунну ыяап-ла чагыдып алып ужурут. Сумунун АРН комитетинин секретары Удумбара Оюн нам хуралдары эрттирип, культура-массалыг ажылдар, солуннар чагыдылганы болгаш оон номчулганын организастаар ындгы кижилер.

1937 чылда “бижик билбес чорукту узуткаар”, “8 хардан 40 харга чедир назылыг чонну номчуп, бижип турар кылдыр ыяап-ла өөредир” деп доктаал үнгенде, бижик өөредилгези бүгү Тывага нептерээн. Ынчаарда “Шын” болгаш өске-даа солуннарның үндүрүлгези көвүдээн, оларны өөредилгеге чөптүг ажылдап турган.

1947 чылда “Шын” солунга тускай корреспондентилеп чартык чыл ажылдаан мен. Баштайгызында Кызыл хоорай чоогунун сумуларынга, оон соонда Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Таңды кожуннарга сургакчылап чоруп турдум. Корреспондент ажыл дээрже база берге ажыл, чорумал машиналар-биле сумулар аразынга, чоок черге чадаг-даа кылаштаар. “Шынның” редактору Николай Таваа-Самбуу, харысалгалыг секретары Сарыг Күжүгет турган.

1953-1955 чылдарда садыг школазы дооскаш, садыглап, Бай-Тайга, Чаа-Хөл райполарынга ажылдап чорааш, садыг, белеткел ажылдарын база солуннарга бижип, ол чораан черлеримге солун чагыдылганын организастагып чордум.

1967 чылда Каа-Хем кожунун Бай-Сютте (Сөөтте) кырганнар интернадынга радист, культмассовик, библиотека ажылынга киргеш, кол ажылым номдептер, солуннар, оон чагыдылганы, номчулганы апарган. Ынчан “Шын” 20 муң ажыг тиражтыг үнүп турган. Солун чагыдылганын организастап, материалдарны үргүлчү бижип турары дээш “Шын” солун редакциясы менээ “көдээ бижикчи” деп шыңзылганы берип турган.

1989 чылда Кызылдың дайын болгаш күш-ажылдың хоочуннар интернадынга келгеш, Кызыл хоорайда хөй-ниити ажылдарына үргүлчү киржи, солун-биле ам-даа эдержип чор мен. Солун номчуvas болза, амдыралдан чыдып калыр деп чугаа бар болгай. Телевизор, радио бар-даа болза, шала-була көргүзөр, дыннаар — чедимче чок боор. Солун болза катап-даа номчуур, эң чугула чүүлүн үзе кезип-даа алыр. Ниитилел-политиктиг “Шын” солун — үргүлчү үнүп турар болгаш парлаан жүжүктери улуг, көстүрү эки, материалдары номчуттунгур кончуг ажыктыг солун.

Мындыг саналым бар, 2-3 кижилер бөлүгүлөп алгаш, “Шын” солунну чагыткаш, ээлчеп номчуза кандыгыт?! 1995-1996 чылдарда бистин интернатка бир каш кижилер ынчаар чагыдып турдуvus. Оон ыңай бир саналым — солун өртээ улуг болганда, чагыдып алган солунун чүү-хөө ораавайн, октавайн, камнап, өске улуска дамчыдып турза кандыгыт, ол база ажык-дуза-дыр.

Мен бодум хуумда редакциялардан солуннарны алгаш, хоочуннар интернадынга 2 кижиге 1-ни берип, бодумун солунуну бир кижиге бергеш, номчуп алырга, чанымда улуска дамчыдып берип-даа турар мен. Ынчангаш келир чылдың чагыдылганын кижилер бүрүзү эвес-даа бол, оода өреге бүрүзү шалың, пенсия, пособие алган дораан эрте дээр чагыдып алырын күзээр кижилер мен.

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ШУЛУ КОЖУННАРДА МЫНДЫ БЕР КИИ?

Мен Сүт-Хөл кожуннун Суг-Аксы суурда чурттап турар мен. Өөм ээзи октябрының 26-да уруг айтырган черден элээн эзирин келгеш, дунмазы оол-биле чокшуп туруп бээрже, эзирин сергедип алып дээш, милиция чалапкан мен. Чогум кайы-хамаанчок арага-даа ижил чорбас кижилер, ийи-чагыс ижилтер. Милицияга хонган эртенінде ажылдаар турган кижилер, анаа чедө бээримге, торгаалы 500 рубль дээр. Харын-даа судча кирибээр. Оон башка 15 хонук-

таар турган, 1500 акша база төлээр чүвө-дир. Ол хире акша деп билген болзумза, милиция чала-вас турган мен. Уругларывыс көвей — 6 кижилер, 7 дугаарын манап турар бис. Ажылдаар кижилер ат болду дээш, арай деп тургаш, улустан чеггеш, үндүрүп алдым. Акшаны ап бээримге, квитанция-даа бербес болган. Мындыг боорга, берге-ле-дир. Шупту кожуннарда мындыг чүвө ирги бе? Милиция черинден дуза-даа дилээр хире эвес апарган шаг эвес бе?

Урана МОНГУШ.

КУШТАРНЫҢ ЭДЕРИН ДЫҢНАВАС

Найысылалывыста Ленин кудумчузунда башкы университетинин дыл факультетинин өске талазында дүлөй уруглар школазында 60 хүнде 116 кижилер өөренип турар. Ол республикада чаңгыс школа болгаш ында кожуну бүрүзүндө өөреникчилер бар. Школанын интернады уругларның кичээлдээр класстары бичии болгаш тар, спорт залы чок, школада 2 мастерская ажылдап турар. Аңаа уруглар аргыттынып, дааранып болгаш казанып өөренип турар. Уругларның аразында кончуг шевер, күш-ажылга ынак өөреникчилер хөй.

Бо школадан спорттун янзы-бүрү талааларына тергиин чемпионнар, спортчулар үнген. Оларның чижээнге чүглө Тывага эвес, харын-даа Россияга алдарлыг теннисистер Мира

Монгуш, мөгө Орлан Эртинге, шахматист Владимир Седенбиль дээш, оон-даа өскелерни адап болур.

Дүлөй уругларның психологиязы нарын, берге — оларны тускай дефектолог эртемниг башкылар өөредип турар. Хоорайда школа назыны четпээр уругларны 32 дугаар садикте белеткел класынга чедир өөредип, кижизидип турар.

Дүлөй уруглар школазы бичии болганында чамдык класстар 4 дугаар школада, а чамдык кичээлдер подвалда кабинеттерде эртип турар. Бо инвалид уругларның кадзынга канчап-даа таарышпас байдалдарның харазындаан бе, школада карак шили кеткен өөреникчилер хөй.

Школанын директору Клара Донгаковна Канзай-оол 30 чылдарның иштинде бо школага пионервожатыйдан директорга че-

дир ажылдап депшээр. Ол башкы болгаш дефектолог дээди эртемниг, дуржулгалыг башкы, удуртукчу. Школанын башкыларының, кижизидикчилеринин билин үргүлчү бедидип, неделяның четверг санында тускай кичээлдерни эрттирип турар.

Иезиниң үнүн, куштарның эдерин, хемниң даажын дыңнап шыдаvas инвалид чаштар-биле эн-не кээргээчел, чымчак сеткилдиг, сагыш човангыр кижилер ажылдап шыдаар. Инвалидтер декадазын таварыштыр школанын салым-чаянныг, уран-шевер, чараш, чаптанчыг чаштарынга база 20 чыл кадды ажылдап чораан коллективиниң кежигүннеринге, оларның буянныг ажыл-ижинге чедишккинерни, аас-кежикти чүректиң ханызындан күзедим.

Чечек КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

ХАНДАГАЙТЫГА ЧОРААНЫМ

Орук ара чоруп ора, автобустун сонгазындан бойдустун каас-чараш чурумалын магадап чор мен. Орук дургаар аккыр улуг хар кел чыдар улуг байыр-лал — Чаа чылды сагындырадыр. Бо кыжын Эрзин, Тес-Хем, Өвүр кожуннарда хар улуг-ла бооп-тур. Малчыннар сигенширибилдин четчир кылдыр кезип, кышка эки белеткенген болза-ла, мал-даа ажырбас...

Хандагайтыже баар дээш олурупкан автобузунмун чылыг, чырык, хөглүү-даа кончуг болган. Чолаачызы база эвилең-ээлдек.

Өвүр кожунга чедө бергеш, херээм аайы-биле баштай суд черинге баарымга, даргалары дораан-на “ырак черден келген кижиниң херээм бүдүрүп бээли” деп хөлзөй берген-

нер. Оон соонда бир документ херек апаарга, кожунун өөредилге черинге чедө бердим. Өскүстөр инспектору Кира Ондаровна Дүгержаа эвилең-ээлдек, чылыг, чымчак хүлээп ап, келген херээмни чогуруп берген. Ол боду 1984 чылдан бээр-ле инспекторлап ажылдап турар кижилер болган. Кира Ондаровнанын өскүс болгаш чедимес өг-бүлелерниң уруглары дээш сагыш-сыраачал, кызымаан оон чай чок ачылындан эскерип, четтиргеним илереткеш чоруптурм. Ырак-узак Өвүр кожунда тыва чонумнун чагай сеткилдинге чоргарланып, оларга уткуй үнүп орам Хой чылы-биле бүгү-ле чүүлдерге экини күзедим.

Чечекмаа САДИ.

Мөрөн суур.

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ТЕРГИИНИ

Аравыста эки кижилер бистин амдыралывысты улам каастап, күш-ажылчы тура-сорууvу хөй-аът киирип, сеткил-сагыжывыска кайгамчык чагай бодалдарны арттырып чоруурлар.

Көк-оол Бүрбүевич Сат 1942 чылда Чөөн-Хемчик кожунун Хайыраканга төрүтүнген. Ол Кызылдың башкы институтун дооскаш, Өвүрнүн Торгалыг школазынга башкылап, 25 харлыында чанында Чаа-Суур школазынга директорлап эгелээр. Олут-чыдын чок анык удуртукчу тус черниң болгаш чоннун ниити байдалын өөренип көргеш, Чаа-Суур школазының эрги тудуунга немей спортзалдыг чаа даш школазы база башкылар бажынын кыска хуусаада шынарлыг туттуруп доостурган.

Дараазында Өвүр кожунун төвүнүн школазынга директорлап ажылдап тургаш, Хандагайтыга 3 каът улуг, чараш, чаа школаны туттурган.

Көк-оол Бүрбүевич — “Улус өөредилгезиниң тергиини” деп херек демдээ, “Шылгарангай

күш-ажыл дээш” деп медальдың эдилекчизи. Бодунун салымын Торгалыгның топтук-томаанныг Донгактарынын кызы Тоорук Макал-ооловна-биле каткан, 3 оолдуг, 3 кыстыг. Улуг ослу Оолак — Тыва чуртутууска эн-не баштай кик-боксингени сайзырадып эгелээр мастерлерниң бирээзи. Саттарның өске ажы-төлү база ада-иези ышкаш төлеттиг ажылдап, чурттап чоруур.

Тоорук Макал-ооловна Сат — хөй чылдарда улус өөредилгезинге ажылдап, дыка хөй бичии чаштарны эртем-билеге чедирген дээди эртемниг башкы. Оон өөреникчилеринден ынак башкызының мергежилдин шилип алганнар хөй.

Боду бедүүн, биче сеткилдин-биле чон аразынга көскүлөң-невес чорааны-биле ол эскертинмейн артып калган кижилерниң бирээзи. Оон аңгыда ол улегерлиг ава. 1999 чылда кожунга болуп эрткен “Улегерлиг ие” конкурсузунга тиилээр, республика мөөрейинге чедишккинниг киришкеш келген. Ол — күш-ажылдың хоочуну.

А.ТЮЛЮШ.

Чаа-Суур.

ДИЛЕНЧИ-ЛЕРНИҢ ХӨЙУН

Эрткен чазын бичии пенсиям алгаш, май 9-та Кызыл хоорайга чедө бердим. Хөй кижилер чыылган төп базаар, садыглал эжиктерин дуй туруп, олуруп-даа алган орам диленчилерниң хөйүн. Оларның аразында эрткен-дүшкен чондан акша-көпөк дилеп, тейлеп-даа ораарлар бар.

Базаарга бир улгады берген тыва эр кижилер чаны-биле эртип чыда, кээргээш 1 рубль бердим... Оон ол базаардан аш-чөм садып алгаш, дедир демги акыйның чаны-биле эртип чорумда, ол: “Бир акшаны бо уруг берди” — деп эштеринге чугаалаарга, бир херээжен кижилер: “Чө, чө, чоруулар, дүргөн “технар” садып аалынар, орайтады. Чоор сен ол эшпини, ыттава!” — джики 5-6 кижилер ырай бержик. Оон кезек када алаң кайгап бодандым. Оон шывылыгы рынока келдим. Кирер эжик асында орус кырган акый олур, тоовадым. Дедир үнүп ора, ам көөрүмге, 2 холу мугур. Кээргээш, 2 рубль бердим.

“Азас” садыныга идик-хеви хирлиг, арагалаанындан арныбажы ыжык кижилер “10-20 рубльден берип көрөм” деп диленип тур.

Шак мынчалдыр улусту чымчактап турар кижилер бисти, Чазакты, чурттап турар ниитилеливисти куду көрүп турар. Олар мынчаар амдырап, азыранып турар деп бодаар силер бе? Чок, бистен “технар” садып ижер акша чыып ап турарлар-дыр. Олар билдингир, күрүнеге база азырадып, пенсия, пособиени ап турар-дыр ийин. Оларга акша бээрже, буянныг черже эвес, арагаже барып, харын-даа амдагып, дам барып турарлар-дыр. Бо байдалды өөренип көргеш, диленчи улусту бажың-интернаттарже чорудуп, милиция шыңгыы хемчээр албас болза, өскээртен келген аалчылар оларны көргеш, та чүү деп бодаар чүвө?!

Наталья ДУГУР.

Шагаан-Арыг хоорай.

Ажыглалга кирер тудугда

ЧАА КЛУБ

Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурда 300 кижилу олуттуг чаа клубту прораб Борбак-оол Ондарга удурткан тудугжулар үш чыл иштинде туткаш, доозар чоокшулай берген.

Чаа клубтун ханаларын тудары, кырын шывары, иштики ажылдары колдуунда доозулган. Ханаларын шлак-биле бетоннай куткаш, даштын Абакандан эккеп алганы тууйбулары-биле чараштап кылган. Ам безин чаа клуб Суг-Аксы суурда эң чараш бажынарнын бирээзи бооп көстүп турар. Ук клубту тударыга тудуг бригадасы, ыяш дилер пилорама ажылчыннарны, тайгадан ыяш кезер бригада база чазанылга цегиниң ажылчыннары идепкейлиг кижип турар.

Ында тудугнун канчаар чоруп турарын сонургап чеде бээривиске, ооң кырында, даштында, иштинде ажыл хайнып тур. Клубтун иштинде көрүкчүлөр залының шалазын Михаил Ховалыгга удурткан чазаныкчылар бригадасы кылып турлар. Ук шаланы кылып турары безин бир янзы онзагай болду. Сценадан ыраан тудум, шала чоорту бедий бээр. Ол көрүкчүлөргө дыкала эптиг, мурнунда олурганнар соонда олурар

көрүкчүлөргө бичии-даа шактыктавас.

Концерт көөр улуг залдан база көрүкчүлөр кылаштажыр улуг коридордан аңгыда, чаа клубта 10 ажыг бичежек өрээлдер бар. Олар дээрже культура-массалыг ажылдар чорудар ажылдакчыларга өрээлдер-ле хевирлиг. Ниитизи-биле үениң негелдезинге дүүштүр туткан чаа клуб бүдөр деп барган. Тайгадан ыяш кезер ажылчыннарнын бригадири Шериг-оол Ондарнын, тууйбу салыр дашчылар бригадири Шагдыр Монгуштун ажылын прораб мактап чугаалады. Оон ыңай чазанык-

чылар цегиниң, ыяш дилер пилорама ажылчыннары база-ла эрес ажылдап турарлар болду.

Клубтун кырынга үнүп кээривиске, бир аныяк эр хананың сөөлгү тууйбуларын салып тур. Ол Кызылдан керээ езугаар ажылдап келген Руслан Оюн болду. Ол клубтун даштын каастаарыга улуг үлүүн кириген. Бетон хоюдар механизмде Эрес Сергоо, Артур Барум ажылдап турлар. Бетонну хоюткаш, бедик черже үндүр дажыры бергеле. Аныяк эрлер-ле болгаш, дыка шалыпкын ажылдап турлар. Оон ыңай Шулуу Ондар деп хоочун ажылчынна-

база ужураштывыс. Ол бодун баштактанып: «Шеверлекчи кижиле мен-даа» — диди. Херек кырында чүнү-даа кылып, шевер кижиле болган. Ажылчыннарнын хайнып турар ажыл-ижин көөргө, магалыг-ла чорду. Ажыл-иш Тывавыска ыңчаар хайнып-ла турзунам.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: прораб Борбак-оол Ондар; мурнакчы тудугжу Шулуу Ондар; дашчы Руслан Оюн; малгаш хоюткан ажылчын; чаа клубтун даштыкы хевир.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Хойнумга чылан хойлап, хөрээмге соок кара даш шыгжап чорбас болгаш сагыш-сеткил өйгөн чамдык таарымча чок чүүлдер меңээ дыш бербестей бээр. Чыл санында-ла демдегеп эрттирип турарывыс Республика хүнү, малчыннар Наадымы деп байырлалдар бары бистин шуптувуска билдингир.

Республика хүнү деп Тыва Арат Республиканың 1921 чылдын августа бот-догуннаан күрүне кылдыр хүлээп алдынган хүнү, чылы-биле кым-даа маргышпайн турар. Ол дээрже Тываның төөгүзү-дүр. А малчыннар Наадымы деп байырлал кайы үеден бээр бодарап келген чүве ирги? Аттарындан билирге, Республика хүнү биле малчыннар Наадымы ийи аңгы байырлалдаа ышкаш, а байырлал хүннери чаңгыс ол-ла хүннер бооп турар. Ол чүл? Чаңгыс ок-биле ийи койгунну хары угда боолааны ол бе азы акша-төгөрик камнап алырының аргазы бе?

Малчыннар Наадымы дээни-биле бот хууда чөпшээрешпестир мен. Ады-ла малчыннарнын Наадымы боордан башка, ук байырлалдын чон аразында нептеренгей апарганын барымдаалаар чүве болза, ажылдакчыларнын бүгү категориянын ниити байырлалы болу бээр кылдыр боданып көрзе чүл? Биртээ чылдын эртип турар чүве болганда, Наадымга киржир эрге

НИИТИ БАЙЫРЛАЛ КЫЛДЫР БОДАП КӨРЗЕ КАНДЫГЫЛ?

дээш чарышты, ооң негелделерин чыл эгезинде доктаадып бадылаар херек. Улус ажыл-агыйының адырларының түңнелдерин, бүдүрүлгениң мурнакчыларын, чаартыкчыларын бирги чартык чылдын түңнелдери-биле илередип, байырлалдың киржикчизи кылдыр тодаратса чүл?

Бир эвес киржикчи кылдыр ыяп-ла мурнакчы малчын херек дээр чүве болза, бистин Чаа-Хөл кожуундан ыңдыг малчын аттыг кижини тывары берге-ле боор. Ол хамаанчок «Шаңчы» колхозундан өске, күрүнениң, хейниитиниң малын тудуп турар суму-даа, суур-даа чок. Колхоз-совхозтар дүжүп сандараан, а малы төтчеглеттинип төнген дизе, ында кандыг-даа частырыг чок. Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем дээн ышкыш мал-маганыг кожууннарда мурнакчы малчыннар барын солун, сеткүүлде-даа бижип турары шын-на харын, а төп кожууннарда алдар-ат чедип, эки түңнелдиг бооп турар малчыннар эвээш дээр болза, ында мегенин ора-сомазы-даа чок.

Республика хүнүн, Наадымны үргүлчү-ле Кызылга эрттирери албан эвес. Бистер ышкаш чылдың байырлаары Хакас Республиканың «Тун-пайрам» деп байырлалы бар. Олар ол байырлалын чыл санында-ла Абаканга байырлапайн турар. Чылдың-на арга-арыглыг, арыг агаар-бойдустуг, каас-чараш черлерлиг,

Хууда бодал

таарымчалыг черлерни шилип ап турары биске өөредиглиг болгудег. Моон сонгаар Республика хүнүн, Наадымны аңгы-аңгы черлерге эрттирери, шынап-ла, чогумчалыг ышкаш. Чүге дээрже чурт иштиниң-даа, даштыкының-даа аалчылары шилиттинген каас-чараш бойдус чурумалдыг черлерни магадап, Тыва чуртунун арыг агаарын тынып, боттарының магадалын, сагыш-сеткил таалалын ап, эки талаларын өскелерге дамчыткай, ол-даа болза Тывавыстың аталдарына дөгүм ышкажыл.

Республика хүнүн, Наадымны кайы-бир кожуун девискээринге

эрттирген болза, дараазында өске кожуунче эстафетаны дамчыткай-ла. 1991-92 чылдарда бүдүн республика чергелиг кылдыр «Кара найыр» канчап кожуун бүрүзү эрттирер кылдыр чурумчуп бар чорда, улуг албандужаал эдилээн дарга-бошкаларывыс хоругдап кагды. Чүгле «Кара найыр» дээн ады дээш эвес, а эрттирип турар улус шииттирип чорааннар (херектеннер) дээш хоругдап, ону эрттиржип турган улустун саарынга кара таңма хап, шаг болдулар чоп. Ол «Кара найырны» организаптап турган хамаатыларнын кол сорулгазы мындыг турган: «Оор-сук кылбас, улугну улуг деп, бичини бичи деп бот-боттарың хүндүлөжип эдержир, аныяк-өскенни хайгаарап-карактаар, хай деп сургаар» — дээн, амыдырал-чуртталганың аар чүгүн чүктөп, эки-бакты, эриш-шаажыны-даа көрүп каапкан улугларының чагыг-суртаалы турду. Ында кандыг-даа кара сагыш, ниитилелге багай салдар чедирбээн.

— Аныяк-өскенни бактап, шииттирип чорааннарны кар-

гап, оларны-ла чектеп-чемелээринге өйлежип, хамык-ла бурууну оларже чүдүрүп турбайн, ниитизи-биле эр-херээжени чокка, элең-тендин, көпөөк диленген-колданган эзирик чонувусту хай деп, чудувус көргүспээн болзувусса деп бодарап-даа, болдунмас, боттанмас чаржынчыг-ла апаргылаар үелеривис бары хому-данчыг.

Эрик чер бузулбас болза, эл-туруг-даа болбас бе, эр кижиле эңдөөс болза, эжен-хаан-даа болбас бе деп, чугаа бар. Эндег-частырыг-ла кылган дээш эдержип, аралажып чораан шөөр безин хая көрнү бээр таварылгалар турар. Бир эвес «Кара найыр» хевээр шуудаан турган болза, амгы үеге ажыктыг бооп болур эки чүүлдер турганы шын, ол дээрже найыр-байырлал бооп турган девискээрге чаңгыс-даа эзирик кижиниң аңаа тур-базы.

Бижиттинмээн дээрден башка, езулуг сагыттынып турган херектеннерниң боттарынын хоойлузу амгы үеге херек-даа турган чадавас.

Урунза ЧАНЧЫШ.

Чаа-Хөл кожуун.

ШКОЛА АМЫДЫРАЛЫ

УС КУШТУҢ УЯЗЫ-ЛА

Чоокта чаа бистин корреспондентилеривис Салчак Калбак-Хөрекович Тока аттыг Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазынга чедип, ында ажыл-иш, өөренилгениң байдалы-биле танышкан. Бөгүн ук школада 386 өөреникчи өөренип турар. Эрткен өөренилге чылында 20 доозукчуну амьдыралдың делгем оруунче үдзэн. Бо өөренилге чылында 38 доозукчуну доостуруп.

Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазы, шынап-ла, төөгүнүң школазы-ла болгай. Өөреникчилерниң саны чылдан чылче өзүп орар, а школа бичии, эрги хевээр-даа болза, ус-куштуң уязы-ла. Эге класстар школазын аңгы туттуруп алган, оозу эки. Оон башка ыңча өөреникчи үш-даа ээлчегге кая сынчыр. Чаа школаның тудуунун дугайында ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка тургузуп турарын директор С.К.Найдан-оол (чурукта) тайылбырлады. Бо беш чылда тудуп бээрин азап турар. Ынчангаш проект-смета документациязын белеткеп эгелей берген.

Школаның амыдыралында бергедээшкннерлиг айтырыгларны директор башкы Сесирге Кыргысовна тайылбырлады.

— Спортзал чок, дыкала берге-дир. Уругларның спорт школазының залын хөлезилеп ажылгап турар бис, ол дыка улуг чарыгдалдарга чедирер-дир. Актывый залга-даа кичээл-деп-ле турарлар. Кышкы үеде харын спорттун кышкы хевирлеринче кире бээр болгаш чүгээр.

Школаның музейин сонуургап көрдүвүс. Ийи улуг залда солун фото-чуруктар, хана солуннар, экспонаттар алдарлык каа-хемчилер, кожуунун каасчараш бойдус-чурумалының дугайында база Ада-чуртун Улуг дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннарының дугайында материалдар-биле долган болду. Эрткен чылын бо үеде С.К.Х.Токаның 100 харлаанынга турсаакаткан хемчеглер ук музейге чылды өттүр болуп келгенин башкылар чугаалады. Бо музейни тургузарынга ында 50 чыл дургузунда төөгү башкылар келген хоочун башкы Достай Иргит Араптанович (чурукта) канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кириген. Келир чылын 70 харлаар хоочун музейниң ажылын ам аныяктарга хүлээди берген,

ыңчалза-даа төөгүнү ам-даа башкылавышаан. Бо кайгамчык ажыл-ишчи, амыр-дыш билбес башкы тыва төөгүзүнүн программасын тургускаш, мөөрейге киришкеш, тиилээш, “Тыва төөгүзү” деп номну чырыкче үндүрген.

Ниитизи-биле алырга, Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазында шыраак дээн башкылар коллективи ажылдап турар. Ынчангаш ында өөреникчилерниң сагылга-чуруму-даа, өөредилгениң шынарының денели-даа эки. 20 доозукчунун 12-зи эрткен чайын дээди өөредилге черлеринче өөренип кирип алган. Оларның ийизи ТКУнун төөгү факультетинче кирген, ол дээрге И.А.Достайның өөреникчилери — Сайсуу Дарыма биле Долаана Сүлдем-оолдур. Педколледж, медучилище, техникум дээш, тускай ортумак мергежилдин өөренилге черлеринде арткан доозукчулар өөренип турар.

Студентилерниң, сургууларның саны көвүдөп турарының кол үндезини школаның башкыларының кызымаккай күш-ажылының түнели дээрзи чугаажок. Мария Ивановна Горина, Валентина Яковлевна Невольна, Дина Өктөк-ооловна Кумаажык, Галина Яновна Сарыглар, Любовь Очур-ооловна Донгак, Зоя Ашак-ооловна Даваалай дээш, өске-даа коллегаларының болгаш өөреникчилериниң хүндүткелин чаалап алган башкылар чогаадыкчы езу-биле янзы-бүрү чаа арга-методтарны ажылгап, солун

болза, үш сезонда берге байдалдыг өг-бүлелерниң, чединмес өг-бүлелерниң уруглары школа чанында лагерьге чайлап турар.

Боттарының шаа-биле школа дузалал ажыл-агыйлыг. Ында колдуунда ногаа өстүрер, оң дүжүдүн алыр ажылдар чоруп турар. Мал-маганы эвээш, улус холунга турар болгаш өспес боорун башкылар хомудап чугаалап турдулар.

Уругларның кадыкшып байдалын эмчилер доктаамал хыналдада алган. Сөөлгү үеде хөй уруглар зобтуг болуп турар. Школа столоваялыг. Уруглар изиг чемни чип турар, оозу эки. Повар Лариса Доржуевна Чүлдүм-оолду башкылар-даа, өөреникчилер-даа аажок мактаар чорду. Школада амдызында беш компьютер бар. Уруглар ону улуг сонуургал-биле өөренип турар.

Школаның кышка белеткели чогумчалыг. Одаар чүүлдү белеткеп алганнар. Ажыл чок кижилерниң саны чылдан чылче көвүдөп орар, ыңчангаш ажылчыннар боттарының ажылчын туружун аажок үнелээр апарган. Директор башкы кочегарлап ажылдап турар ажылчыннарның ажылга кызымаан онзалап демделди. “Олар идегелдик боорга, сагыймыга дыка четкир-тир” — деп, директор сеткил ханып чугаалаар.

САРЫГ-СЕПТЕ САГЛЫ КЫЗЫ

Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазының орус дыл башкызы Дина Өктөк-ооловна Кумаажыкты дилеп чеде бээривиске, кичээлин чаа доозуп тур. Ону адап-сурап четкенивис база анаа эвес. Эрткен чылын кожуунун орус дыл башкыларының мөөрейинге (С.К.Х.Тока дугайында ажык кичээлдер) ол бирги черни алгаш, “Чылдың башкызы” деп атка төлөптиг болган. 22 чыл дургузунда орус дыл болгаш литература башкылар келген дуржулгалыг башкының күш-ажылының бир үрү-түннели ол-дур.

Дина Өктөк-ооловна — 7 “б” класстың удуртукчу башкызы. Чазык шырайлыг, чинге дурт-сынның башкыны өөреникчилериниң аразында турда көөрү-вүске, олардан мырынай ылгал-бас чыгыы. Үргүлчү ажы-төл, өөреникчилер аразында ажылдап чоруур болгаш ыңдыг боор, шынап-ла, кижиниң башкылары кырывас, аныяксыг болур чүве. Бүгү сагыш-сеткили уругларда, хүннүң-даңның олар-биле, оларның күзел-бодалдары, дүвүрелдери-биле чурттап чоруур болгаш ыңдыглар боор. Дина Өктөк-ооловна база ыңдыг, сеткил-чүрүүн өөреникчилеринге берип чоруур.

Кызылдың педагогика институтунун филология факультетин 1980 чылда дооскан. Школага-даа, студент апаргаш-даа, өөредилгеге сонуургалдыг, чүгле 4-5 демдектерге өөренип чораан. Номчулга залында ыравас, аажок томаанныг кысты эш-өөрү, башкылары магадаар. Боду оожум-даа болза, аажы-чаңы аажок хөгүлүг, дыдырааш каткызы чаңгыланып чоруур эжин өөрү чаптаар турган. Ава-ачазының 7 дугаар кызы болгаш боду чоргаар, чассыг. Өскелерден бир-ле онзагай аажылыг.

Студент Дина эгезинде ча-

ныксаары-ла аажок турган. Байырлалдарда хамык эштери аалдарыңче чаныштар, а Дина артып каар, чүге дизе ийи-чаңгыс холунка ооң азынга чедер арга чок. Өвүр дээрге каш арт-сын ажыр ырак чер ышкажыл. А оон кадында Өвүрнүң Саглы-Бажы дээрге кайы хире-дир, чээ?! Оран дүвү-биле демей ышкажыл.

Динаның ада-иези — малчыннар. Олар бүгү назынында күрүнен иң малын малдап келгенер. Беш оол, беш кыстың ада-иези. Ачазың Өктөк Чамьянович

Ооржак дээр, а авазы Шээжик Очуровна Ооржак — маадыр ие. Саглы, Саглы-Бажы олынчаар-лахой кадарып, ажы-төлүн ажыл-иштен чалданмас кижилер кылдыр өстүрүп кааннар. Динаның төк кээп дүжүп төрүттүнген чери — Даг-Баары. Чажындан өскөн чери ооң дүш-дүлүнге бола кирип кээр. Студентилеп тургаш, каникулдар келирге-ле, авам-ачам аалы кайы сен дээш халдып чаныштар кыс ам хаая чанар апарган. Ындыг болбас аргажок Каа-Хем кожуунда 20 ажыг чыл ажылдап, чурттап турар.

Өөнүң ишти Сергей Кумаажык база-ла пединституттун физика-математика факультетин дооскан. Кайызы-даа эң-не баштай Бүрүн-Хем ортумак школазынга ажылдап эгелзэннер. Танывас, билбези өске чон аразында ажылдап турумчууру амыр эвес, ыңчалза-даа идегелдик эштиг аныяк башкы мунгараваан. Сергейниң ада-иези, төрелдери ону өөрүшкүлүг уткуп ап, бүгү талазы-биле деткип келгенер. Сергейниң ачазы “Бурунгаар” совхозка хөй чылдарда партком секретарылап келген. Улус-чон-биле ажылдап өөрениген, мерген угаанныг кижичораан.

— Үргүлчү номчуттунган, бижиттинген, чайы чок хиределе, бистерни деткип, дузалажып, ажы-төлүвүңү өстүрүп келдилер. Сергейниң ачазы чок апаарга-даа, ооң номчуп, бижидип чорааны солун, сеткүүлдери авазы ам-даа чагыдып алган, номчуп оран-дыр ийин. Бот-бодунга аажок улус — деп, Дина Өктөк-ооловна сактып чугаалаар.

Шынап-ла, кунчуу ону амыдыралга өөреткени чугаажок. Мал-маган тудуп, кат-чимис өстүреринге, ону хайындырып, вареньелеп, ногаа, мөөгү дузаарынга кырган-авазы кеннин, уругларының уруглары өөренип келген. Мал-маганы Кумаажыктар бөгүн-даа тудуп орар. Үнген-кирген чонун, эш-өөрүн ак сүдү, өремези-биле хүндүлөп орарлар.

Сергей — адазын дөззөн, чон-биле ажылдап билир бедик харысалгалыг ажылдакчы. Каш чыл бурунгаар Сергей Степанович Кумаажык ТР-ниң Президентизиниң Каа-Хем кожуунда

төлээлекчизи апарган. Ол боду студент чылдарындан-на хөй-ниитичи, спортчу. Динаның чаңгыскурчулары Сергейни (олар танышпайн турда-ла) эки билир турган бис дээр. Факультеттер аразында спортчу маргылдаалар болур. Филфак кыстары аажок волейболдаар, баскетболдаар, физмат уругларын бо-ла удуп аар. Судьязы Сергей Кумаажык эге чылдарда физматчыларын деткип, “таарыштыр судьялап” турган таварылгалар бар джир. А кажан Дина-биле таныжа

бергеш, анаа чүрүүн берипкеш, езулуг шынны-биле шииткекчилээр апарган. Сергей — тыва болгаш хостуг хүрешке аажок шыраак мөгө. Маргылдаалар үезинде Дина эштери-биле ол дээш “аарып” шаг болур турганнар.

Студент өг-бүлелер ыңчан ийи-чаңгыс, ховар. Дина биле Сергей — оларның бирээзи, студент турда, дун кызы Долааназы төрүттүнген. Долаана Сергеевна ам башкылап турар. Ол ТКУ-нун төөгү факультетин дооскан. Ийи дугаар уруу Чечек Улан-Удэге востоковед мергежил чедип алган, а ооң соонда ийи дугаар дээди өөредилге черин дооскан, англи дыл башкызы. Хеймер оглу Каң-Демир (адазының бажын ооруп алган деп болур демей) 9-ку класста өөренип турар.

— Орус, тыва дылды хойтпактап чугаалаар улусту орус дылга-даа, тыва дылга-даа өөредире дыка нарын. Канчаар адап, канчаар дынап турарыл, ыңчаар бижип аарлар. Төрзөн дылын эки билбес болза, кандыг-даа дылга өөренири берге. Ынчангаш тыва дыл кичээлдерин база ап тур мен.

Өөреникчилери эки өөредилге, кижизидилгелиг болзун дээш, Дина Өктөк-ооловна ада-иелер-биле сырый харылзаалыг ажылдап чаңчыккан. Ада-иелер — Урана Очур-ооловна Даржаева, Владимир Аян-Хаевич Монгуш, Ирида Сергеевна Даваа — олар школа амьдыралын доктаамал сонуургап, боттарының дуза, деткимчезин класс башкызынга көргүзүп чоруурлар. Ындыг ада-иелерниң ажы-төлүнүн өөренири-даа эки болур. Өөреникчилери Динара Даржаевага, Диана Салчакка, Омак Монгушка, Чинчи Аракчаага башкызы чоргаарланып чоруур.

Чаа чылдын бүдүүзүндө буянын ажыл-херекке сагыш-сеткилин бүрүнү-биле берип чоруур башкы Дина Өктөк-ооловнага, ооң өг-бүлезинге бүгү-ле эки чүүлдерни күзедим.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Авторнун тырттырган чуруктары.

ЧАА МЭРНИН ЧАҢГЫС ХҮНҮ

Роман-наффлеттен эге

Тыванын база бир тулган улуг дигени Ындабирек хоорайның кудумчуларында туман холуш-кактыг ыш аа-даа арылбаан. Чоокта чаа чагырга дүжүлгезинге олурган Хилиң-оол Кидис-Баштыгович ажилын хуваап алганының аайлы-биле бөгүн кабинетинге шоолуг олурбас учурлуг. Чүг-ле үстүкү черлер-биле харылза-жырының шагы элек. Та, кайы чурттуң кылып үндүрген чүвени (мону бижип олурар амыгган техника билер эвес) даштыкыга үндүргөн чиик-каразы кыдыг кудумчуга тутсуп олурган. Ол канчан-гаш-ла көөр дээрге, орук хажылызында өңнеп тургаш чуруткан ооң портрет чуруу бо турган. «Кидис-Баштыг делгере-ле! Кидис-Бажың кажанда-даа тазар-базың! Ом-ма-ни-пад-ме-хом!» деп сөстөрни чуруктуң адаанда чидиг кызыл үстелчек дозу-биле бижип каан.

— Мону чүге амга чедир дүжүрбээңи? — деп, ол бодундан айтыртыганын.

Соңгүлдаларга ачыр-дачыр мөгелер дег тутчуп турар үезинде, Ындабирек хоорайның чагырыкчызы дээш демисел үезинде, оон портрет чуруктары, соңгүкчуларның чагаай чуртталгазын магадылаан чечен-мерген сөстөрлиг кыйгырыгылар кудумчуларның белдир бүрүзүнге тырлы берген турган. Боду-даа эвес, үстүртүн ону хеп-хенертен чагырыкчы оваадайын кедер кылдыр албадан аныгы болган. Ындабирек хоорайның чагырга черинге албадалды-даа эвес, үстүкүнүң үстүкүнүң хандырылгалында турар шыырак черин даргазын чоннуң хөй кези деткилкен чүве-дир. Ынчап баар деп ол боду билбээн. Алыр ажылы улуг, ажыл-иж бодуну-биле чоруп олурар, күрүне куслииниң черинге олурарга, ону кым-даа танывас, билбес. Чагырыкчының аныяндан тура-ла ажалдап келген чүи-дир ийин, хүндүлүг номчукчу. Хоорай чагырганың даргазының ат-сывы кайыын бээр дыңналып, харын-даа дөө-ле Москва чарлыг суг апаргылаар. Чазак-чагырга чери-биле месилдежишкин-не үндүрүп турар болзуңза, эки-багай ажилдап тураарың-даа хамаанчок. «Ындабирек хоорайның чагыргазында чаа демократ тыттып келген. Ирик чудук андарлыр чадаван» дигип, хирлиг политикадан ырматы сынып, чажы чанган соңгүкчуларның чамдыктары шынга ала бээрлер. Хилиң-оол Кидис-Баштыговичиде ижин-кара чок, «тыртыг орта быжыглан-гаш, тыва кадай төрүп кагган оглу болгаш», чарын эди чааскаан чивес, чанында эжинге багы чок деп, таныыр-билер кижилери чугаалажыр. Бөгүн оовус Ындабирек хоорайның чагырыкчызы.

— Кыдыг кудумчулар көрүптейн — деп, ол чолаачызынга оожум чугаалаан.

Аак-маак четпээн бе, четкен бе, эрги чагырыкчының өске диптен чагырай эккелгени чиик-каразы хоорайның бир хайым болгу дег кудумчузунга киір маңнадып келген. Чагырыкчының сеткил-хөөнү хеп-ле-хенертен чырыткылаш кылынган.

Чүзүн-баазын өңнүг будуктар-биле бижиттинген лозунг, плакаттар кудумчу кижир хилиңпесте херли бергилээн. Чүгле кудумчуларны эвес, кандыг-даа ак-

ша-төгөрик чарыгдалын чагырга чериниң карманындан эвес, дөө-ле денгерлерден халас чаап тура-ры ышкаш, бүгү хоорайның уран-шевер каагталгазы болу бергенер. Устүнде эринде каш борбак кирбий салын агбайтып алган, тулган өңгүр чурукта шыдавыже каттырарын кызыдып олурар аныяк оолдун оң талазында кыры дурту хире үжүктөр-биле мынча деп бижээн: «Одун, Тыва! Сээң келир үең — мээң холумда. Мен дээш бадыла! Дьваажаң оранында ышкаш амыдыралды аазап тур мен!»

Чүге-ле чүве ийик, Хилиң-оол Кидис-Баштыговичиниң, кижжи ону билер эвес аан, кускузу келген. Аал өдээндэн үнмээн хире болганда, чөлээш өңнүг кыдат торгу кудумчуну кежир шөйлү берген чагырыкчыны уткаан ышкаш бо турган. Арын-шырайының чараш-шынарлыгы чүгле мөөрөйге киржир үш аныяк кыс, ооң чанында база ол хире назылыг аныяк эр олурган. Мындыг улуг, тода, өңгүр чурукту чүгле амгы техниканың бүдүргени фото-херексели-ле шыдаар ыйнаан. Артында арын-башта бырышкакты, башта эгбее берген хылганнарны арыглап кааптар компьютерниң ажылы-ла болгай. Чуруктуң адаанда улуг үжүктөрлиг лозунг сөстери база-ла хуулгаазын утка-шынарлыгын, авыязын чүү-даа өттүнүп шыда-вас. «Чүгле бистин-биле кады чорзунарза, ынчан тодуг-догаа чурттаар силер. Аас кырынга эвес, болтуг херек кырынга аазап тур бис». Чоокта чаа хоорай чагыргазының даргазы дээш соңгулдага киржип турганы ооң сагыжынга кире дүшкөн. Дарганың өңнүг чуруктары база-ла булуң бүрүзүнге астырган. «Ынчаптар мен-мынчаптар мен» деп эки аазашкыннардан кылыр сен. Эр-те берзинзе-ле, артканнары ажырбас чүве-дир ол» — деп, соңгулдага депшидип туарларның эң улуг дужаалды аңаар сукаткан.

Хилиң-оол Кидис-Баштыгович белен-селен меге чүве чугаалавас, акты ак, караны кара кылдыр көөр чаның салбайн чораан эр-дир. Тывага кайгамчык угаан-сарыылдыг демократтар теректен чарлып, чер алдындан үнүп кээп турар үеде ол шимчеш дивээң. Харын-даа мырыңай кежээлеп турганнар каттыжып турган бодунуң ажалдыктарын бүдүү кызып үндүргүлөпкен. Ооң бир инженери-биле аразыңга мындыг чугаа болган. Баштай инженеринден өңчүк-чөгнээ үндүрүп, кевин-херекчок чүве ужун дарга бүдүү хажыштап-ла дүжүргөн. Артында ону баш удур бодап, ындыг-мындыг дизе, ынчаптар-мынчаптар деп ыяк бодап алган.

— Силерни мен бодаарымга, хөгжүлдөдөн оранчок чыдып каап турар-дыр силер, Хилиң-оол Кидис-Баштыгович — деп, инженер көзүңгөн будун тыртпаан.

— Оранчок эвес, арай-ла бичи чыдып каап турар боор мен. Мооң мурнунда бистин аравыска суг өтпес турганынысты чажыр-бас мен. Силер эң-не шыырак инженер силер. А бөгүн силер-биле кады чаңгыс арыглангы савага кады олурар хөңнүм чогулу — деп, Хилиң-оол Кидис-Баштыгович белен чараш сарыын кузуп дүжүргөн-не.

Бетиндээзи база берге бол-

гаш чылыткандан чыда калбас турганы ол ыйнаан, кара дашка харызын эрин ажыр кудуптары кайын уттур ийик. Бир эвес ындыг-ла хоомай турган болза, көстүп көрбээн кижилерниң аразыңга канчап кыстына бээр ийик.

— Адырам, Хилиң-оол Кидис-Баштыгович. Сактып көрүңерем..

— Мооң мурнунда бистер үргүлүч сен дигип чордувус. Эр-ге-дужаал дугайында кажан-даа сенээ көргүспээнимни, угаангың эр сен боор болгай сен — деп, начальник ооң арнынче дорт көрбөйү үзе кирген.

— Шын-дыр. Хүлээп ап тур мен. Сактып алынар. Адыр! Адыр, дарга! Баштай мени дыннап болур силер бе? Азы чок бе? Оон башка силер-биле кажан-даа чугаа кылбайн барып болур мен — деп, даргазының үзе кирер дигенин ол өттүр шаап четтигипкен.

Хилиң-оол Кидис-Баштыгович ындыг сөстөрдөн боданмас арга чок болу берген. «Шак бо политиктиг янган чүведен дүрген чарлып алза-ла, оон эки чүве турбас» деп бодунга боду сөзлөн. Албан кызып тургаш, мону үндүргей мен. Чүвениң дүргени-ле херек. Чаңгыс-даа удур чүве кылбайн, бо тенок, тенок боорда, угаанныгдан артык угаанныг мугулайга бодум мугулайым көрүспээңи» — деп, ол шынгыы сургаттыганын.

— Силерниң кол инженери-нерниң билин-даа, мергежил-даа мында өөрүнден эң-не куду ышкажык, дарга. Кандыг кижжи кайнаар депши бээр чүве ирги?

— Шын айтырыг-дыр. Мээң хуумда инженерим эвес болдур ийин. Ону мен кол инженер кылдыр хүлээп албаан мен. Партия-ның сүмөлзөн кижизинге кым күш чедер чүвел. Адыр! Адыр! Сен база мени дыңна! — деп, инженеринге ол үзе кирдибейн барган. — Бир эвес кым кол кижил дээр болза, сени мен мээң орумга сүмөлөп болур мен. Сакты-дыр сен бе? Мени бо стол, сандай артыңга олурзун дээш, партия сүме кирип келчик. Шуптувусту чыггаш, мени саналдадылар. Сен харын кымна-даа мурнай тура халааш, мени дээрге чедир мактап турганыңга мээң сеткилим ханмаан. Харын-даа бо берге харысалгаже бо мени кара өжегээр кирип идип тур боор деп бодап олуржук мен. Кара аякты харылаар бодап чораан мен — дээш, ол ыыт чок барган.

— Канчаар харылаар деп турганыңар ол? — деп, инженер айтырының кандыг-даа утказын билдирбес хирелиг айтырган.

— Бо олурар орумга сени сүмөлээр деп аан. Ол-дур бе? Кымның кандызын билер шаанчок хире апарба. Сен дег угаан-ыгыларны шак бо чаа кижилер үрөп турары хомуданчыг-дыр.

— Хилиң-оол Кидис-Баштыгович! Силер-биле өске кижилер арыглануу бажыңның савазынга кады олурар чорзун. А мен шыда-вас мен — деп, инженер тура-зының улуу кедерге хөөн-биле харылаан.

— Ам канчаар бис?
— Мени ажылдан үндүрүптүңер.

— Шыдавас мен. Күш-ажыл хоойлузун үрөвөс мен. Күзээр болзуңза, бодун үне бер!

— Шын-дыр. Силерден сөөлгү дилээм: билдиришкин бижири саазындан бериңер.

— Чүү деп-даа бижиңер. Бодум күзелим-биле деп каар сен. Хоойлу езугаар болулу.

— Меңээ сургаал херээ чок..

«Эки тура-биле ажылдан мени хостаарын биледим».

Хилиң-оол Кидис-Баштыгович инженерниң бижип бергени билдиришкинин андардүндере тудуп-даа олурбаан. Шак ындыг уткалыг билдиришкин бижириңге албадалды боду кылган болгай. Эр-ге-дужаал күжү деп чүве бо-дур. Ам боданган херээ чок. Атты салып берген. Ам чүгле байырлажыры арткан. Соң даарта дораан дедир чедип келир хүнү албан турар боор деп ол боданган.

— Ындыг-дыр, эжим, че! Мен мурнай барып ушсумза, сактышыңың утпас боор сен — деп, ол муңгаргай чугаалаан.

— Шамбала ораныңа ужур-агы бергей бис аан — деп, оозу кончуг-даа утказы ханы кулак дажын негеп алган.

Демократия бүгү-ле хостуг эргени берген деп билип алгаш, мырыңай эмин эртип турган инженер-биле ол ынчаар чарылган. Ооң соонда база каш-даа кижини ындыг анызылыг байдал-биле ажылындан үндүргүлөпкен.

Ша-даа четпээң. Дээди эртемниг, эки инженер сөөлүнде мырыңай ажыл чок арткан. Дүрген аажылыг кижилерни хөөктүрүп тургаш, ат-алдар чедип алган кижизи олардыва көрүңмейн барган. Мергежилдиг инженер амыдыраар аргазын бодап, кандыг-даа ажылды кылып турган сураа дыңналган. Хилиң-оол Кидис-Баштыгович «кара дашты хоюнга суп алгаш чоруур» кижилерниң өөрү эвес-ле болгай. Хөй чылдарда кады ажылдап чораан эжин сур-аглап чорааш, тып алган. Кандыг-даа чугаа-соот чокка ол бодунуң оралакчызы кылдыр дедир кирип алган. «Эки инженер орук аксынга белен чытпас» — деп, ол бодунга чугааланган.

Хилиң-оол Кидис-Баштыгович ам чүнү-даа бодаар, көөр хөңнү чокталып, дүрген-не ажылынче чоруптар деп барган. Эр-ги шагда болза бо Ындабирек хоорай байырлал бүдүүзүңде кызыл-айыраң кылдыр шимет-тиниң алыры ооң сагыжыңга кажараш кылдыр кире дүшкөн. Ам ындыг байырлалдар чок. Ындабирек хоорайның бүдүрүлгелер, албан организациялар бажыңна-рының кырынга кызыл туктар, делгерезин сөстөр-биле бижит-тинген плакаттар-даа чайыннал-бас апарган.

Соңгулда-ла! Соңгулда! Амыдырал ам ынчап барган. Соңгулда деп сөстен кижилерниң ырмазы сыңган. Чамдык кады кошкар калган кижилер ындыг сөс дыңнааш, моорар барып ушкан деп, чагырыкчыга медээ-даа келген. Медээжок алгы-кышкы, ыыт-шимээң кызыгаарын эрте бергилээр. Соңгулдалар түнел чок болур. Кижилерин хөй кези эрге-чагыргаже чүткээ-нерге бүзүрөвөс, кижиниң эрээзи иштинде деп чүвени ылап биле берген. Ынчаңгыш-ла ындыг боор оң, деп чагырыкчы иштинде боданган, кижилер соңгулдаларга киришпестээн. Күрүнениң ындында-ла чедишпес хөрөңгизи агаарже чашканналы бээр.

«Бодум база канчап туржук мен?» — деп, чагырыкчы иштинде чугааланган. — «Аза-четкери-даа болза, оон-тоглаагы. Чүвени канчап билер, эрте-даа бээр ча-дапчок сен» деп меңээ чугаалааннар — дээш, ол чолаачыныч-ке хоорунен.

Көрүңгэ ээзиниң хүлээлгези ындыг болганда, кайда чүү болуп турарын эртенги шакта эргий кааптарын ол утпас. Чолаачы база аңаа өөренип, чүве-даа айтырбайн, даргазының карактарының уу кайнаар углай-дыр, ол ынаар чоруп олурар. Кезек кижжи чыылган чер чоогунга чолаачы тормозтарын кыйырадыр базыл-кан. Дарга машинадан үнүп келирге, алдан харны дөгү берген ашак кижжи улуг кара сумка чүктөп алган, ооң иштинден солун ужулгаш, улуска үлеп, бир-ле тайылбыр кылган турган-оол.

— Оо! Дарга! Хилиң-оол Кидис-Баштыгович! — дизе-ле, ооң шагдан бээр таныыры, эртембили бар-даа болза, ажыл-агый орта кылбаан, танывас кижилерге улуг эртемден мен деп хөөрээр, кандыг-даа кижиге курлак чедир мөгөйип тургаш чугаала-ныр ашак болган. — Көңгүс аныяктарны депшидер херек. Оларны суртаалдаары — мээң патриотчу херээм. Силерниң чуруктарыңарны база мынчаар тарадып турганымын дыннаан боор силер. Дептүп болур ужулгаш улуг бо ийин, дарга — дээш, кара сумканың база бир үзүүндөн хып дээң кызыл-тыйба үези уругнуң өңнүг чуруун ол көргүскөн.

Хилиң-оол Кидис-Баштыгович ооң көвүк чугаазыңга кедергей хөңнү чок. Ону дыңнаваан кижжи болуп, чыылганнарже эргилдир көргөн. Көп чугаазы-биле кандыг-даа кижиниң бажын төөредип аптар ашактың чугаазыңга олар таалаан ышкаш, сеткил ханып дыңнап турганнар. — Эргим чонум! Бо шагда мындыг Кижик-кыс ышкаштарга бүзүрөп көрээлиңер! Чагырга даргазын база мырыңай чаа соңгуп алдыыс. Ол база мооң мур-нунда политиктиг янганнардан ырак чорун деп чон билген. Ам көрүңерем! — дигеш, ол чагырга даргазының уунче бажын эргиш кылдыр чайган. — Бөдүүн кижилер аразында келди ышкажыл. Мээң сөзүм дыңнанар! Кежик-кыс деп аныяк, чараш кызылысты депутатка соңгуп алылынар! Шак бо куруг, хоозун сөстүг мегечилерге черле бүзүрөвээ-лиңер! Олар дугайында мындыг шүлүк чогаадып кагдым. Дыңнанар! — дигеш, ол кудумчу белди-ринде улуг портрет чуруктарже айтыган.

Ашак кижжи ай чок тенок, Аскыр-чаваан деннеп бодаар. Кадай кижжи калчаа тенок.

Карыш дуртун хоомайзынар. Белден куду шүлүк чугаалаар амыгган-дыр ийин. Оларын бодум чогааткан мен дээр тенок ашак. Эрткен-дүшкен кижилерниң угаангылары шалырааш ашактың көвүк ышкаш чугаазың дын-наар хөңнү чок. Шала тенок кижилер ону улам хөөктүрүп, карманнарын кактап тургаш, аңаа каш акша тутсу кааптарлар.

Чагырга даргазы чүнү-даа көрбөөң, дыңнаваан кижжи болуп, дедир кылашпап келгеш, машиназыңга олуртапкан.

Эдуард ДОНГАК.

ЧАА ЧЫЛДА ӨРТ АЙЫЫЛЫНДАН КАМГАЛАНЫҢА

2002 чылдын 11 айларынын дургузунда республика девискээринге бичии уругларның оваарымча чок от-биле ойнаанынын түннелинде, 54 өрт бүртүктеттинген. Эрткен чылын база-ла бичии уругларның буруузубиле 82 өрт болган. Беш чыл дургузунда өрт айыылынга чаңгыс-даа уруг таварышпаан. Бо чылын өрт айыылынга 2 уруг таварышкаш, амы-тынындан чарылган.

Бо чылдын ноябрь 12-де Каа-Хем кожуунун Сарыг-Сеп сумузунун Чөөн квартал кудумчунун 10 дугаар бажынынга өрт болган. Адазы үш харлыг оглун бажынынга шоочалап кааш, чадаг-терезин мунуп алгаш, чырык өрттээ төлеп каар дээш чорупкан. Шак ол үеде айыыл болган. Кога-раан аданын чугаазындан алырга, оглу телевизор көрүп артып калган. Кажан ол бажынынга чедип кээрге, өрт ажалдакчылары чедип келгенин көргөн. Бичии оол

угаарлыг газтан өлгөн болган. Адазы чоруй баарга, оол суугу чанынга оттуг-ыяш-биле ойнап тургаш, өрттү өөскүткен деп, өртке удур ажыл чорудар ажалдакчылар түннел үндүргөн. Бо коргунчуг айыылга бичии кижиниң буруузубиле, аңаа чүгле улуг кижилерниң кичээнге чогу хамаарылгалыг.

Чаа чыл келир, ооң-биле чергелештир уругларның кышкы дыштанылгазы эгелээр. Чаа чыл байырлалында өөрүшкүлүг болурунун орунунга, когаралга база таварыш болур. Ынчангаш уругларның от, пиротехника херекселдери-биле ойнаар чоруун хоруур. Чаа чылдың шивижигежин тургузуп алырга, ооң чанынга элезин урган кочалды салып каары чугула. Ол ышкаш шивижигешти көжеге чанынга тургуспас. Өөредилге болгаш хей-ниити черлеринге дежурныйларны тургузары албан. Шивижигеш каасталгазын садыгдан саткан каасталгалар-биле дерип, аргадуржулгалыг электриктерниң

сүмезин ап, салдыртыры күзенчиг. Маскарадтарны хөвөндөн, өрттеничел пестерден кылбас. Өрттен камгалааны алырга өрттеничел эвес чаштырыгдан кылдыртыр. Ол тускай бүдүмелди Кызыл хоорайның Правобережная 7 "а" деп организациядан садып ал болур. Бир эвес өрт болу берген таварышга, өрт өжүрер албанче долгаар, телефону 01.

Хүндүлүг, ада-иелер! Ажы-төлүңөр өрт айыылындан камгалааны өөрениң деп бодаар болзуңарза, оларга хүнден хүнге канчаар камгалаанын, девидезин өөредип, бот-камгалааныга ажылың чорудуп көрүңөр. Бичии чаштар — бистиң келир үеви болгай.

Т.КАЗАЧЕНКО.

РФ-тиң Онза байдалдар яамызының күрүнениң өрт албанының Тыва Республикада эргелелиниң специализи, биче лейтенант.

ЧҮГЕ ЧИИК КЕЖИК СҮРЕ БЕРДИВИС?

Оорлар бисти кыңчыктырбайн туруп берген. Дүне-хүндүс-даа дивес, чаза таварыш кирип келгеш, бар-ла турган малды ыят чогу-биле сүрүп аппаарын кызыдып турарлар. Ынчалза-даа "оорнуң оруу мунгаш" дигир болгай бис.

2002 чылдын ноябрь 18-те дүне када оорлар бистиң айттарывыс оорлап аппарган. Оларны дилеп, чүм харда арттырып каан истериниң соондан чорупкан бис. "Багай чүве эштиг болур" дигиривис ышкаш, ноябрь 20-нүн хүнүнде көк хүндүс кадарчывыс хоюн дозуп ырай бээрге, оорлар кедеп чыткаш, инектеривисти сывыра берген. Көөрүвүске, ийи аът болгаш УАЗ маркалыг автомобиль изи бар болган. Кыштаг биле Торгалыг (Өвүрнүн) аразы 35 км чүве, хаван чадаг калган кижини канчаар боор, дүнелей бергенде, суурга халып четкеш, шагдааларга демдегледи каан мен.

Өвүр Торгалыгның милицияның суур салбырынын ажалдакчылары милицияның улуг лейтенантызы Эрес Кароолович Донгак, ол үеде шөлээге турган милицияның сержантызы Радомир Шаалыович Донгак белеткенгеш, дүвү-далаш кыштагже хапкан бис.

Кыштагга келгеш, сүмелешкеш, дүне 3 шак үезинде

"Көжээ-Бажы" деп чайлаг черже Улуг-Хем ажар арттарбиле ис кезип, когам ийи оолбиле хонган бис. А шагдаалар трассалап чоруткаш, Улуг-Хемниң Торгалыг суурунче хапкан. Чер чырып кээрге, исти үндүрүп алдывыс, оорлар Хамар, Түмөнниг деп черден малды ажырган болду. Оорлар-даа кончуг-ла чепсегленген, а бисте дүүрге бар. Олар шаа төнгөн инектерни дыштандырып, боттары база одагланып турда, кедеп четкеш, ийи эжимни бисти уткуй кээр шагдааларже бадырыпкаш, бодум оорларны хүнездир кедеп чыттым. Караңгышай бээрге, олар инектерни Торгалыгже (Улуг-Хемниң) сүрүп эгелээн. Мен-даа оларны соондан кедеп базып ор мен. Суур дужундан машиналыг шагдааларывыс оорларга уткужуп келген. Олар-даа инектерин октапкаш, айтаныпкаш, дезип чоруй барганнар. Ол черге инектеривис кадарып, дыштанып хонгаш, дедир Өвүр Торгалыгже сүрүп чаныптывыс. Мальвыс шупту оңча-менди, чүгле оорлар орукка хүнезин кылдыр чаңгыс молдурга соп алган болдулар.

31 бода малды оорладыптарга, берге-ле-дир. Өдекте чаңгыс-даа дуюг чок боорун бодап кээрге, кударанчыг

чорду.

Кыш удур ынчаар сүрүп каапкан малдар кыш ажары берге боор дээш, садар дээр-ге, эът өрттээ чийк, а Кызылдың эът рыногунда улустан чийк өрткө-биле садып алган эъттерин садып турар кижилер бар боор-дур. Олар эътти аар өрткөке садып турар. Малчын кижиге деткимче чок.

Шагдаа ажалдакчыларын чүү-даа кылбайн турар деп болбас. Олар боттарында барла аргаларын ажыглап тургаш, чонга дузалаарын кызыдып турар. Өвүр Торгалыгның милицияның суур салбырының ажалдакчылары, милицияның улуг лейтенантызы Эрес Донгакка, милицияның чолаачызы, сержант Радомир Донгакка өөрүп четтиргенини ынак солунум "Шын" таварыштыр илередип ор мен. Оларның эрес, шудургу ажалдаанынын түннелинде, инектерин онча-менди эгидип алдым.

Өвүр биле Ары Торгалыгларның чурттакчылары шагдан бээр чаңгыс Торгалыг хемниң суун ижил, арттар ажып, бот-боттарыңча аалдап чедип турган болгай. Ам канчап бардывыс, чүге чийк кижик сүре бергенивис ол?

Саглы-оол БЮРБЮ.
Өвүр Торгалыг.

ЧЕДИИШКИННЕРНИ КҮЗЕДИВИС

"Улуг-Хем", "Чаа орук", "Самагалдай", "Сүт-Хөл", "Тыва Республика" солуннарның "Новый век" телеканалдың редакторлары чоокта чаа Москваның "Космос" аалчылар бажынының Улуг конференц-залыга болуп эрткен "Чаңгыс эп болгаш Ада-чурт" — "Чаңгыс эп Россия" партияның удуртулгазының чалааны-биле регионнарның массалыг информация чепсектериниң бүгү чурт хемчээлдиг чөвүлел хуралыга кириштивис.

Чөвүлел хуралга регионнар-дан 500 ажыг районнар солуннарының редакторлары, корреспонденттери киришкен. Ук партияның Дээди чөвүлелиниң даргазы, РФ-тиң ИХЯ-зының сайыды Б.Грызлов, Чингине чөвүлелиниң даргазы А.Беспалов, Чингине чөвүлелиниң кежигүну О.Морозов, РФ-тиң Президентиниң Администрациязының удуртукчунун оралакчызы Д.Кизак, Чечен Республиканың Администрациязының баштыны

А.Кадыров хуралга илеткелдер кылып, журналистерниң айтырыгларынга харыылааннар. Регионнардан келген районнар солуннарының редакторлары ук партияның ажыл-чорудулгазынга, чурттуң социал-экономиктиг амыдыралынга хамаарыштыр санал-оналын бергеннер.

"Чаңгыс эп Россия" партияның бир чылынга тураскааткан улуг чыыш база болган. Аңаа "Тус чер бот-башкарылганың дугайында" хоойлунуң төлөвилелин сайгарып чугаалашкан.

Ындыг улуг чөвүлел хуралга бистерни кириштирген "Чаңгыс эп болгаш Ада-чурт" — "Чаңгыс эп Россия" партияның Тывада салбырының Политчөвүлелиниң удуртулгазынга өөрүп четтиргенивисти илередип, Чаа чыл таварыштыр байыр чедирип, ажыл-чорудулгазынга чедиш-киннерни күзедивис.

**Чөвүлел хуралдың
киржикичтери.**

ГРИПП НЕПТЕРЕП ЭГЕЛЭЭН

ТР-ниң санитар-эпидемиологтук албанының дыңнадып турары-биле алырга, Тываның девискээринде тыныш органның халдавырлыг аарыглары болгаш грипп аажок нептереп эгелээн.

Чижээлээр, бо декабрь айның бирги чартында тыныш органның халдавырлыг аарыгларындан Кызыл хоорайга 14 хар чедир аараан уруглар саны 285 четкен, улуг кижилер 84, Сүт-Хөл кожуунда 14 хар чедир уруглардан 315, улуг кижилерден 303 (эң хей аараан кижилерлиг черлер) таварылгалар демделеттинген. Өске кожууннарда аараан кижилер үстүнде адаан девискээрлеринден эвээш боордан башка, база-ла хей. Ниитизи-биле Тыва Республикада тыныш органның халдавыр-

лыг аарыгларындан 1581 кижини аарып турар. Грипптен Би-Хем кожуунда — 88, Бай-Тайгада 3 кижиниң аарып турары билдинип турар. Грипп дугайында дыңнадылгалар өске кожууннардан келбээн.

Үстүнде адаттынган сан-фактылардан алгаш көөрге, тыныш органның халдавырлыг аарыгларындан болгаш грипптен 14 хар чедир уруглар хей аарып турар.

Ынчангаш, эргим ада-иелер, уругларыңарны сооктан камгалап, чылыг кылдыр хепкеринер! Бажыңарның чылыг температурын кудулатпаңар. Бир эвес уругларыңарны гриппке удур тарытпаан болзуңарза, дүрген тарылгадан кылдырыңар!
ТР-ниң санэпидхайгаарал төвүнүн парлалга албаны.

СУБСИДИЯДАН БИЖИДИП АЛЫҢА!

Өг-бүлениң кежигүн бүрүзүнүн орулгазы 1900 рубльден ашпас, чурттап болурунун адаккы хемчээлинден эвээш орулгалыг өг-бүлелер муниципалдыг азы ведомство бажыңарында чурттап турарындан хамаарылга чокка, чуртталга болгаш коммунал ачы-дузазы дээш субсидияларны бижидип алырын "Бистиң бажыңывыс" деп муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлге дыңнадып тур.

Адреси: Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, 5.

Сайлык-оол Иванович Канчыыр-оолдун ажалдап турганы Кызыл хоорайның Ленин кудумчунда 41 дугаарлыг бажында "Хаттыг-Тайга" чүдүлгө бажыңының дүшкенин дыңнаттывыс.

**Дүжүрүлгө комиссиязы.
"Тос-Дээр" ТХРС.**

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиси—3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи—1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа —1-03-87, улутпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6734.
Чагыр 145.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүктелениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинки-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларынын бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.